

Ситник О. М. Європейська ідентичність: характерні риси, критерії та підходи до конструювання // «Інтеграційні процеси в Європі: історія, розвиток та перспективи»: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції (м. Умань, 6 жовтня 2022 р.). Умань, 2022. С. 111-120.

О. М. Ситник,
професор,

Мелітопольський державний
педагогічний університет імені
Богдана Хмельницького

Європейська ідентичність: характерні риси, критерії та підходи до конструювання

Поряд із зміцненням економічного співробітництва та створення єдиних політичних інституцій в межах об'єднаної Європи для формування й розвитку європейської ідентичності потрібна подальша демократизація суспільства як на національному, так і на загальноєвропейському рівнях. У Хартії європейської ідентичності, зокрема, зазначається, що громадянам потрібно дати шанс брати активнішу участь у процесі європейського об'єднання. Так, наприклад, у Лаакенській декларації «Майбутнє Європейського Союзу» (2001 р.) підкреслювалося, що у зв'язку з розширенням ЄС та обговоренням його майбутнього дедалі більше виникає потреба зробити європейські проекти зрозумілішими та транспарентнішими. Розв'язання проблеми демократизації європейських структур та посилення демократичного контексту європейської ідентичності органічно пов'язане із культурною й освітньою політикою Європейського Союзу і країн-членів.

Оскільки бути європейцем – це не стільки питання народження, скільки питання соціалізації та виховання, то важливу роль у формуванні відчуття європейської ідентичності відіграє система освіти. Для України, зокрема, це передбачає європеїзацію системи освіти, розвиток білінгвізму (точніше трилінгвізму – обов'язкове знання трьох мов: рідної, державної та іноземної), розширення прямих зв'язків між навчальними закладами різного рівня європейських країн; розробка спільних освітніх програм із культурного й освітнього обміну учнів та студентів; проведення спільних освітньо-культурних заходів: олімпіад, змагань, конкурсів, спільного відпочинку учнів та студентів тощо; налагодження молодіжного обміну на основі існуючих європейських моделей; вироблення державної політики навчання українських студентів та фахівців у європейських країнах з метою акумулювання конкурентоспроможного інтелектуального потенціалу нації. Після проголошення незалежності перед Україною як суверенною державою постала проблема пошуку формули інтеграційних процесів в європейські та світові структури, насамперед, з погляду осмислення того місця, яке вона має посісти в сучасному глобалізованому світі, адекватного співвіднесення внутрішніх проблем українського суспільства із європейськими і загальносвітовими тенденціями. Виразно задекларувавши світові про своє існування, українці ще чітко не визначили для себе самі його власного сенсу

та пріоритетів. Інтуїтивно відчуваючи своє місце в європейській співдружності націй, ми, однак, виявилися не готові до належного досягнення феномену європейськості, що йде до свого повноцінного буття в європейській спільноті.

В Україні проблема євроінтеграції вже вкотре постає як питання національно-культурної ідентичності і виявляє себе в формі кризи ідентичності, проблемності збереження національного „Я” в мінливому, мозаїчному і глобалізованому світі. Для країни, яка прагне членства в Європейському Союзі, надзвичайно важливим є „зрілість” нації для досягнення дійсної рівності й партнерства, рівноправного співробітництва і розвитку всіх країн. Важливі не лише конкретні економічні показники, а й те, щоб всі члени української спільноти мали достатньо державної мужності й „зрілості”, самостійності, яка зростає на підґрунті національної самосвідомості і базується на самоповазі та національній гідності. Очевидно, що інтеграція України в європейські структури – це не стільки засвоєння зовнішніх форм європейського життя, часом розкладкових і минутих, скільки вічної культурної та інтелектуальної спадщини, духу творчості, громадянської поведінки і всього того, що зветься „громадянським суспільством”. На жаль, в умовах формування європейської ідентичності, що часто постає „від протилежного”, українці донедавна виступали в ролі „іншого”, того, ким Європа, власне, не є, де вона закінчується. Лише останнім часом, особливо після подій 2004 та 2013-2014 років, ситуація дещо змінилася. Суспільний інтерес в Європі (як і в світі в цілому) до України значно зріс, уважність до українських подій стає дедалі відчутнішою. Однак європейці на буденному рівні ще довгий час не вважатимуть нашу країну за одну зі своїх.

На саміті Україна – ЄС у Парижі (9 вересня 2008 р.) Європейський Союз вперше офіційно визнав європейські амбіції України, а також її європейську ідентичність. Низка заяв, зокрема, Заява про поглиблення співпраці між ЄС і Україною і спільна заява щодо Угоди про Асоціацію ЄС – Україна, повною мірою відображають проблеми і перспективи у відносинах ЄС і України, про перспективу надання їх відносинам статусу асоціації. Інтеграція в європейський простір – це не лише фізичне приєднання до тих чи інших європейських чи атлантичних структур, а насамперед творення всередині країни сучасних інституцій, які забезпечуватимуть конкурентоздатність економіки, технологій, предметно-політичних, освітньо-культурних практик.

Якістю сучасних держав є їх здатність до інноваційного розвитку, яка, у свою чергу, залежить від характеру політичної, економічної, соціальної і ціннісних систем суспільства на його постіндустріальній стадії.

Європейська перспектива – це й новий рівень відповідальності за дотримання високих стандартів у багатьох галузях, а надто – за спільне майбутнє, за ту саму спільну ідентичність, яка нині намагається увиразнитися із непростої взаємодії різних національних культур. Саме різних, незважаючи на їхню не раз констатовану дослідниками подібність. Закони й імперативи

глобальної інтеграції вимагають від України чіткого визначення українського шляху розвитку і стратегічного вибору. На жаль, на вісімнадцятому році незалежності Україна досі ще не самоокреслилась – для самої себе, а відтак і для світу, – як самостійна держава. На відміну, наприклад, від польської (та, врешті, й інших еліт Східної Європи, різною мірою, але все ж рішуче проєвропейських), вітчизняна інтелектуальна еліта в цілому не висловила своєї концепції національної ідентичності України. Замість концепційної європейської стратегії, Україна (точніше – її правлячий клас) донедавна обрала шлях „багатовекторної” риторики, а сьогодні – євроромантизму. А якщо європейська перспектива не існує в культурній ментальності суспільства та його еліт, то й на інституційному рівні не може постати жодної системної стратегії, спрямованої на розширення знання про себе у світі. Наслідком цього є „м’яка” ізоляція України від об’єднавчого європейського та євроатлантичного процесів. Світовий розвиток залишає Україні все менше часу для того, щоб усвідомити, що повноцінне „включення” в євроінтеграційні процеси не має альтернатив.

По мірі того, як Україна буде інтегруватися в європейські й світові політико-економічні процеси і розвивати нові технології, вона неминує буде сприймати властиві Заходу цінності. І, власне, європейська ідентичність України буде гарантією збереження і захисту її національної ідентичності. Шануючи власну історичну та духовну сутність, відкриваючи для себе, що вона нерозривно пов’язана з європейськістю, плекана з її джерел, та й сама була її джерелом, українці неодмінно прийдуть до осмислення власної української Європи, яка зможе і неодмінно долучиться до Європи польської, французької, німецької, італійської, чеської, естонської.

Від проголошення незалежності України українське суспільство прагнуло повернутися в лоно європейської цивілізації. Особливо ця парадигма набула значної нагальності в 2014 році – з початком російської гібридної, а 24 лютого 2022 року – і широкомасштабної конвенційної агресії. При цьому, актуальним залишається завдання творення в Україні власне європейської ідентичності.

На думку Ігоря Тодорова, у цьому контексті важливою є розробка концепції українського місця в європейській інтеграції. Оскільки це дає можливість формувати орієнтири європейського розвою українського соціуму, при якому повніший відповідності національним традиціям і політичному менталітету. Відтак, складається певна залежність між реальним наповненням незалежності України й реалізацією європейської інтеграції [1, с. 4].

Концепції «об’єднана Європа» та «європейська ідентичність» стають все більш популярними в українському суспільстві. Водночас існує певне застереження щодо необхідності збереження та плекання власної національної ідентичності.

Серед перших дослідників, які поставили питання про європейську ідентичність, особливо виділяється соціолог Еміль Дюркгейм. Саме він на початку ХХ століття констатував формування колективної свідомості європейських суспільств, зазначаючи, що «над європейськими народами прагне утворитися спонтанним рухом європейське суспільство» як колективне утворення, що передбачає формування відповідної європейської ідентичності в межах єдиного соціокультурного простору. А вже усвідомлення себе «європейцем» – навіть не стільки в ментальному, як у політичному сенсі – забезпечує реальне згуртування націй та держав, які творять європейську спільноту [2, с. 351, 352]. При цьому, певною мірою відроджується ідея європейської «конфедерації держав, об'єднаних спільною ідеєю цивілізації». Саме цю ідею започаткував мислитель Ернест Ренан в другій половині ХІХ століття, очікуючи, що «Сполучені Штати Європи» стануть на оборону європейського домінування в світі. Майбутня наднаціональна Європа, котру відстоював Ренан, уявлялася йому новою великою нацією. Вона мала ствердитись як спільнота цінностей і могутності в боротьбі проти позаєвропейських суперників [3, с. 119, 120].

Актуалізація цієї проблематики зумовлена ще й наступними чинниками. По-перше, після розпаду соціалістичної системи практично всі країни Центральної і Східної Європи висловили своє європейське об'єднаниє прагнення й виявили наміри увійти до європейської співдружності народів, щоб продовжити спільно рух до єдиної Європи. По-друге, «політичні процеси об'єднання зустріли досить слабку підтримку з боку великих країн. По-третє, постало питання – чи існують в європейській єдності інші підстави, окрім економічних.

Пошук шляхів легітимації нових функцій європейських структур спонукає шукати спільну ідентичність, яка б об'єднувала сотні мільйонів людей. Адже почуття європейської спільності протягом багатьох століть було притаманне в основному представникам еліт – культурних, політичних, економічних. Пересічні ж громадяни Євросоюзу проявляли або незначну активність, або взагалі не брали участі у формуванні цього інтеграційного об'єднання. Нині ж від мешканців Європи вимагається «думати про себе менш як про німців, чи греків, чи фінів, а більше як про «європейців».

На сьогодні окреслилося декілька основних підходів до розуміння європейської ідентичності та оцінки її місця в житті Європи. Одні автори заперечують право на існування європейської ідентичності, апелюючи до сили національно-політичного елемента і висуваючи як визначальну національно-державну ідентичність народів Європи. Інші твердять про виникнення постнаціонального європейського простору, висуваючи концепції «єдиної Європи» або «Європи регіонів», у яких, навпаки, на перше місце висувається європейська ідентичність або європейська регіональна ідентичність і втрачається значення національно-державної ідентичності, що викликає спротив національно-свідомого громадянства європейських країн, котре вбачає у цьому загрозу власній національній приналежності. Існує й третій, доволі оптимальний підхід до проблеми європейської ідентичності.

Він, зокрема передбачає органічне поєднання трьох можливих рівнів самоідентифікації спільнот об'єднаної Європи: національний, що існує на звичному для наддержавному рівні; паневропейський (транснаціональний), що формується на наднаціональному рівні, створюючи такий феномен як «європейська ідентичність»; і етнічний, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств.

У Хартії Європейської ідентичності дається різнобічна характеристика європейської ідентичності. По-перше, вона розглядається як спільність долі, залежність народів Європи один від одного у спільному будівництві мирного європейського порядку. По-друге, європейська ідентичність виявляється у спільності цінностей, що беруть початок у класичній старовині, християнстві, Ренесансі та Просвітництві й засновані на толерантності, гуманізмі й братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, котрі впроваджені в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності. По-третє, європейська ідентичність постає як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким всі громадяни у державах-членах мають ті самі права й обов'язки. По-четверте, європейська ідентичність виявляється у специфічній відповідальності: тільки через співробітництво, згуртованість і єдність може Європа ефективно допомагати вирішувати власні та світові проблеми, розбіжність у європейській політиці – безвідповідальність, яка може привести до хаосу [2, с. 354, 355].

Спроби визначення європейської ідентичності були невіддільні від намагань провести кордон між Європою і не-Європою. В часи, що передували Новій добі, той кордон пролягав, немов давньоримський *limes*, між цивілізацією і варварами, за яких вважали передусім нехристиян. У Нову добу, разом з посиленням переконання, що Європа – це спільність, оперта на засади свободи й повазі до прав людини, у масовій свідомості сформувався стійкий погляд про поділ Європи на «ліберальний» Захід і авторитарний Схід, до якого ще в XIX столітті зараховували Австрію, Пруссію та Росію. Крім того, існував поділ на новочасний Захід (передусім, Англія, завдяки бурхливій індустріалізації) і відсталий Схід (власне, вся Східна Європа разом з Австро-Угорщиною). У XX столітті в рефлексіях над Європою переважали геополітичні концепції, що усталилися після повоєнного політичного поділу. У післявоєнний час тло дискусії про об'єднану (більшою чи меншою мірою) Європу становила «Інша Європа» (*Other Europe*), народжена після Ялтинської конференції. Таке визначення стало певним доповненням до поняття об'єднаної Європи і зміцнило сформовану протягом багатьох століть структуру мислення, в якій засадничо важливе значення мав поділ на Захід як квінтесенцію європейськості і Схід як втілення орієнтальних рис. У масовій свідомості Захід почав означати все прогресивне в історії людства, він став джерелом універсальних цінностей, еталоном і взірцем. Завдяки змінам, що припали на 1980–1990-ті роки, з'явилося поняття нової Європи.

Щоправда, разом з надіями, пов'язаними із занепадом комунізму, форма отієї нової Європи в багатьох людей, зокрема у Західній Європі, породжує й

певні побоювання. До останніх підштовхує впевненість у відмінному характері країн Східної Європи, їм приписують особливу схильність до „дикого” націоналізму, а також переконання про закладені в такому націоналізмі загрози для цілої Європи. Різними є й думки щодо наслідків об’єднання Європи: одні вважають, що від нього виграють великі народи, а малі зазнають втрат, інші, навпаки: в об’єднанні Європи вбачають шанс для малих спільнот. Одним з основоположних принципів діяльності Європейського Союзу, закладених в Маастрихтській угоді (1992), є субсидіарність: рішення мають прийматися на найнижчому з можливих рівнів, необхідних для вирішення питання. На цій підставі виділяють три можливих рівні самоідентифікації спільнот людей, що населяють сучасну Європу: національний, який існує на звичному для нас державному рівні; паневропейський, що формується на наднаціональному рівні, створюючи такий феномен як європейська ідентичність; і етнічний, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств. При цьому усвідомлення спільної приналежності до Європи – європейська свідомість – не скасовує попередніх їй рівнів самоусвідомлення, а, навпаки, підсилює їх.

Список використаних джерел:

1. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти: Монографія. Донецьк: ДонНУ, 2006. 268 с.
2. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
3. Ренан Е. Що таке нація? *Націоналізм. Антологія*. Пер. з фр. М. Залізняка. К.: «Смолоскип», 2000. С. 107–120.